

AZ ALFÖLDI MEZŐVÁROSOK VÁROSFEJLESZTÉSI PROBLÉMÁI*

ERDEI FERENC

A modern technikai, gazdasági és általános társadalmi fejlődés, különösen pedig a mezőgazdaság szocialista átalakulása, merőben új módon veti fel a mezőgazdasági, illetőleg falusi települések fejlesztésének a problémáit. Ezen belül is különleges érdekessége és jelentősége van *az alföldi mezővárosoknak*.

Ezek a mezőgazdasági városok azért kerültek ma a tervezők érdeklődésének előterébe, mert már a feudalizmus és a kapitalizmus korszakában is olyan települési és gazdálkodási formákat hoztak létre, amelyek a városiasság bizonyos elemeit valósították meg mezőgazdasági viszonyok között. Ennek pedig érthetően különleges jelentősége van az általános urbanizálódás korában, s méginkább akkor, amikor a szocializmus feltételei között törvényszerűen csökken a város—falu közötti különbség és — a szocialista nagyüzem gazdasági alapjain — az agrárváros általában reális történeti lehetőséggé válik. Az alföldi városok különleges történelmi körülmények között jöttek létre, s az eddigi fejlődésben kivételnek számítottak az általános falusi és szórványtelepülési viszonyokhoz képest. Most következett be olyan helyzet, hogy a belátható jövő távlatában általános fejlődési lehetőségként merül föl az agrárvárosok települési formája.

E különleges hazai, illetőleg alföldi települési formának *a történeti kialakulását és eddigi fejlődését* több tudományág eléggé feltárta: a néprajz (GYÖRFFY, SZABÓ KÁLMÁN stb.), a településföldrajz (MENDÖL stb.), a gazdaságtörténet (SZABÓ ISTVÁN, BALOGH ISTVÁN, MAJLÁT stb.), a demográfia (THIRRING, KOVACSICS stb.), az építészettörténet (BORBÍRÓ, VARGA LÁSZLÓ stb.) stb. E városok *jelenkori problémái* is többé-kevésbé felszínre kerültek különböző demográfiai, igazgatási, településtudományi, gazdaságföldrajzi és agrárközgazdasági tanulmányokban. Mégsem mondhatjuk, hogy teljesen feltártuk e településforma minden kérdését és a tervezők számára minden eleme ismert lenne. Annál kevésbé, mert napjainkban a szocialista átszervezés gyökeresen új helyzetet teremtett, s ez új problémákat és új lehetőségeket vet fel.

Pedig a probléma súlya nem lebecsülendő. Összesen 27 városunkról van szó, amelyek kisebb-nagyobb mértékben eltérő változatokat képviselnek. (l. 1. sz. táblázat.) Hozzá kell azonban tennünk, hogy más területek városai

* Gyulán, f. év január 13—14-én a „Mezővárosi Napok” keretében elhangzott előadás. Ehhez, továbbá JUHÁSZ MIKLÓS (ÉM főoszt. vezető h.) előadásához számos és sokrétű hozzászólás csatlakozott. Ezek közül — helyszűke miatt — sajnos, csak egy-két, elsősorban földrajzi szempontból érdeklődésre számot tartó hozzászólást közölhetünk kivonatatosan. A rendezvény teljes vitaanyaga a Hazafias Népfront, a MTESZ, ill. az ÉM gondozásában jelenik meg. (*Szerk.*)

közül is van néhány hasonló (Gyöngyös, Hatvan, Komárom, Mohács, Szekszárd stb.), továbbá a nagyobb alföldi települések között elég sok hasonló van e városokhoz, noha ezek igazgatásilag nem városok (Bácsalmás, Kunszentmiklós, Jánoshalma, Endrőd, Gyoma, Battonya, Szarvas, Szeghalom, Berettyóújfalú, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Püspökladány, Ráckeve, Jászapati, Kunhegyes, Kunmadaras, Kunszentmárton, Tiszafüred, Békés stb.). Az ilyen típusú települések tehát városainknak kereken a felét teszik ki, az Alföld területének pedig a nagyobbik felét foglalják el. (Azt is érdemes megjegyeznünk, hogy hasonló típusú települések vannak Csehszlovákiában a Kisalföldön, Jugoszláviában a Vajdaságban és Romániában az egykori Bánátban.)

1. táblázat. Az alföldi mezővárosok területe, népessége és külterületi lakossága

Városok	Terület kh 1956. II. 1. ¹	Népesség ¹ 1954. VII. 1.		Népesség ² 1960. I. 1.		Mezőgazdasági népesség %-a	
		száma	kült.%	száma	kült.%	1949. I. 1. ¹	1960. I. 1. ²
Baja	30 696	30 599	8,2	30 355	8,9	23,9	18,5
Békéscsaba	31 388	48 442	17,6	49 488	17,2	19,6	24,6
Debrecen	77 576	118 114	12,4	129 671	12,2	20,2	12,2
Nyíregyháza	28 505	52 584	35,7	56 875	30,3	28,5	18,3
Szeged	19 016	93 746	3,1	99 061	1,3	10,4	6,7
Szolnok	24 222	40 093	16,1	45 553	5,7	6,2	8,3
Cegléd	42 839	36 347	23,7	37 943	20,1	45,5	30,0
Gyula	31 009	21 859	18,8	24 609	18,8	37,3	28,9
Kalocsa	9 179	12 163	3,4	13 663	3,8	36,0	17,7
Kecskemét	45 837	61 987	37,6	66 819	31,3	43,3	25,3
Szentes	38 139	31 499	17,7	31 175	20,4	42,9	30,5
Csongrád	21 862	19 853	19,8	20 690	18,8	59,0	41,6
Hajdúböszörmény	54 004	31 151	20,3	32 214	16,4	69,5	49,0
Hajdúnánás	46 008	18 743	22,3	18 413	24,0	71,3	51,8
Hajdúszoboszló	41 506	18 241	14,4	19 661	15,0	62,6	44,3
Hódmezővásárhely	81 427	51 150	22,5	53 505	25,2	52,2	35,5
Jászberény	38 421	28 275	27,7	30 211	26,2	58,0	37,2
Karcag	67 223	26 505	20,2	26 098	20,3	57,8	47,7
Kiskunfélegyháza	44 547	31 879	31,6	33 187	30,9	56,2	37,4
Kiskunhalas	54 152	24 281	34,1	26 461	30,8	54,5	40,0
Kistűszállás	35 628	14 441	17,8	13 790	18,0	59,8	49,6
Makó	31 126	30 520	9,0	29 935	10,2	52,4	41,8
Mezőtúr	50 387	23 798	22,9	23 632	22,4	54,8	45,6
Nagykőrös	39 336	24 308	22,9	25 861	23,0	58,3	39,7
Orosháza	35 124	31 155	36,5	32 086	17,3	52,3	41,1
Törökszentmiklós	32 112	23 391	26,2	23 576	23,9	53,7	33,4
Túrkeve	34 791	13 626	17,8	12 505	17,3	71,2	74,6

Az alföldi mezővárosok *mai problémáit* több oldalról közelíthetjük meg. Településtudományi, gazdaságföldrajzi, agrárökonómiai, igazgatási, demográfiai szempontból egyaránt lényegbevágó kérdéseket kell tisztázni, s ezenfelül

¹ Magyar városok és községek. Statisztikai adatgyűjtemény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1958.

² 1960. évi népszámlálás. I. Előzetes adatok, KSH 1960

³ Az 1960. évi népszámlálás adatai alapján az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetben számított előzetes adatok.

a fejlesztés iránya komplex problémaként jelenik meg, s a városfejlesztés tervezőmunkája számára ez az alapvető.

Kiindulva abból, hogy a probléma lényege *mezőgazdasági* jellegű — mert mezőgazdasági településekről van szó —, az előadás keretében agrárökonómiai szempontból világítom meg a kérdést, azzal a közelebbi céllal, hogy a területrendezési és településfejlesztési, más szóval a *városfejlesztési problémák* megoldásához szolgáltassak támpontokat.

Közelebről az alábbi rendben tárgyalom a témát:

1. a mezőgazdasági fejlődés iránya,
2. a mezőgazdasági települések problémái,
3. az alföldi mezővárosok történeti fejlődése,
4. a városfejlesztés mai problémái.

Mindegyik problémakör tárgyalásánál a jelenlegi adottságokból és felismerhető fejlődési tendenciákból kiindulva a megoldandó problémát igyekszem élesen megfogalmazni, lehetőség szerint körvonalazva a távlati célkitűzéseket, és többé-kevésbé megalapozott prognózis formájában kísérlem meghatározni a városfejlesztési tervezés során számításba veendő tényezőket. (Félreértések elkerülése végett mindenesetben, amikor nem társadalmilag kialakult megítélésről van szó, hozzáteszem, hogy szubjektív egyéni véleményemet fejezem ki.)

I.

A *mezőgazdasági fejlődés irányának* a város — falu fejlődés szempontjából három vonatkozásban van alapvető jelentősége: a termelés technikai színvonala, az üzemi viszonyok és a termelés szerkezete tekintetében.

1. A *mezőgazdaság termelési technikájában* a következő főbb fejlődési irányok további erősödésével és kiterjedésével kell számolnunk.

a) A *gépesítés*: az igaerő felváltása gépi erővel (traktor, teherautó, villamosság), a munkagépek növekvő száma és tömege, az élő munkaerő számának a csökkenése a termelőhelyeken (szántóföld, állattenyésztő telep) stb.

b) A *termelésben felhasznált anyagok* mind nagyobb részének ipari előállítására (műtrágya, védekező vegyi anyagok, vetőmagvak stb.), tehát növekvő anyagforgalom.

c) A *termékek növekvő mennyisége* ugyanazon területről, ami a termék-szállítás arányait növeli.

d) A *mezőgazdasági termelőfolyamatok* ipari jellegűvé válása, ami a munkafeltételek átalakítását követeli meg.

2. Az *üzemi viszonyok átalakulása* a szocialista nagyüzemek létrejöttében valósul meg, ami közelebről az alábbiakat jelenti:

a) Egyre nagyobb méretű *állami gazdaságok és termelőszövetkezeti gazdaságok* szerveződnek. (A termelőszövetkezetek jelenlegi számát a 2. sz. táblázat tünteti fel.) A perspektíva az, hogy a mai üzemi keretek tovább növekednek. A Szovjetunióban, Bulgáriában, Csehszlovákiában egyértelműen ez az irány és nálunk is ilyen helyi tendenciák érvényesülnek. (Egyéni véleményem, hogy *későbbi távlatban* az alföldi városokban is egy-két gazdaság jön létre.)

b) A *nagyüzemi gazdaságok mellett* belátható ideig el nem hanyagolható szerepe lesz a háztáji gazdaságoknak (házkörüli kertek, baromfi és sertés-tenyésztés, egyéni zöldséges, gyümölcsös és szőlőskertek, illetményföld jellegű szántóföldi parcellák stb.).

2. táblázat. A termelőszövetkezetek száma az alföldi mezővárosokban

Városok	Terület kh 1956. II. 1. ¹	Tsz-ek száma 1960. VI. 30. ²
Baja	30 696	5
Békéscsaba	31 388	9
Debrecen	77 576	17
Nyíregyháza	28 505	12
Szeged	19 016	6
Szolnok	24 222	3
Cegléd	42 839	8
Gyula	31 009	8
Kalocsa	9 179	2
Kecskemét	45 837	14
Szentés	38 139	12
Csongrád	21 862	7
Hajdúböszörmény ..	54 004	9
Hajdúnánás	46 008	8
Hajdúszoboszló	41 506	6
Hódmezővásárhely ...	81 427	19
Jászberény	38 421	8
Karcag	67 223	5
Kiskunfélegyháza ...	44 547	8
Kiskunhalas	54 152	7
Kisújszállás	35 628	9
Makó	31 126	8
Mezőtúr	50 387	8
Nagykőrös	39 336	5
Orosháza	35 124	7
Törökszentmiklós ...	32 112	15
Túrkeve	34 791	3

c) Belátható távlatban számolnunk kell az *ügynevezett kétlakiság növekedésével* abban a formában, hogy a parasztcsaládok tagjai közül mind többen mezőgazdaságon kívüli foglalkozásokban dolgoznak, de részmunikaidejükkel a háztáji mezőgazdasági termelésben, illetőleg a termelőszövetkezet vagy állami gazdaság egyes munkáiban is részt vesznek.

3. A termelés szerkezetében a fejlődés erősödő irányzatát a *specializáció és a koncentráció* jelenti.

a) *Mind területi körzetek, mind gazdaságok* szerint szűkül a termelés profilja. Tehát kevesebb számú növényi és állati terméket állítanak elő egy-egy területen, de azt nagyobb tömegben. Ez azt jelenti, hogy speciális termelőberendezések válnak uralkodóvá és a termelőmunka is szakosodik.

b) *Az önellátó termelés* egyre szűkebbre szorul, s a nagyüzemek termelése egészében árutermeléssé válik, viszont a háztáji termelés — amíg fennáll — szorosabban csak az önellátást szolgálja.

c) Ez a tendencia növeli az *áruforgalmat, illetőleg a termékcserét*, mind az egyes területek, mind a gazdaságok között, és a forgalmi központokban — városokban — kevesebb termékre kiterjedő, de nagyobb méretű anyagforgalom jön létre.

¹ 1. sz. tábl. ¹ jegyzetét

² A megyei VB Mezőgazdasági Osztály adatai

d) A mezőgazdasági termőhelyen *csökken a feldolgozó tevékenység*, s a nyers termék kezelése, osztályozása, csomagolása és feldolgozása ipari és kereskedelmi üzemekben koncentrálódik (függetlenül attól, hogy ezek termelőszövetkezet vagy állami gazdaság, illetőleg ipari vagy kereskedelmi vállalatok tulajdonában lesznek) a városokban.

II.

A mezőgazdasági települések problémája kettős: hogyan alakulnak a lakótelepek és hogyan a termelési, gazdasági telepek. Az általános és erősödő tendencia kétségtelenül a kettő szétválása.

1. *A lakótelepek* vonatkozásában a következő tendenciák ismerhetők fel.

a) *A falusi—mezővárosi házak* annak arányában válnak csak lakóházakká, amily mértékben a gazdasági udvarok koncentrálódnak a szövetkezeti gazdaságban. Nagy lépés történik magával a belépéssel (megszűnik a fogatartás és csökken a szarvasmarhatartás), a baromfi és sertéstenyésztés azonban továbbra is megmarad és csak későbbi fokon szűnik meg, illetőleg csökken.

b) *A tanyák* lakóház jellege viszont fokozatosan csökken, a termelőszövetkezeti városokban ennek a folyamatnak a gyorsuló üteme figyelhető meg.

c) *A majorok* mint lakótelepek szintén átalakulóban vannak. Az új majorokban — elsősorban a termelőszövetkezetekben — már csak készenléti lakásokra van igény.

d) *Együttesen* tehát az a tendencia, hogy a falu—mezőváros belterülete a lakóteleppé válás útján fejlődik, és a külterületi lakótelepülések is ide koncentrálódnak.

2. *A gazdasági telepek* fejlődése viszont ellenkező irányú.

a) *A belterületen* csak háztáji jellegű termelés marad különböző elhelyezkedésben (háztelek, külön kertek, közeli legelő stb.).

b) *A külterületen* pedig az egyéni családi tanyák majorokba koncentrálnak, s ezek mint gazdasági telepek fejlődnek a termelési ágak megfelelő speciális irányban.

3. *A lakótelepek és a gazdasági telepek szétválása* növeli a személyi forgalmat a belterület és külterület között, mégpedig napi munkabajárás formájában a munkaidényekben. (Ez azonban a jelenlegi termelésszerkezet és termelési technika mellett sem több az átlagos évi 100 napnál, később pedig csökkenni fog.)

4. Területrendezők és építészek számára nélkülözhetetlenül szükség van *e tendenciák mennyiségi alakulásának* ismeretére. Hogyan alakul a mezőgazdasági települések lakosságának a száma és az összetétele, s milyen ütemben és milyen mértékig csökken a külterületi lakosság száma, ilyen kérdésekre vár feleletet a város- és falurendező, hogy egyáltalán tervezhessen. Ezekre a kérdésekre megalapozottabb következtetések formájában felelhetünk a közelebbi időszakra, kb. a távlati népgazdasági tervek 15—20 éves időszakára, és nagyvonalúbb, elvontabb következtetést tehetünk a későbbi fejlődés távlatára.

a. *A következő 15—20 évre* két támpontja van a következtetésnek: egyik az elmúlt tízéves fejlődés alakulása, a másik a távlati népgazdasági terv keretei.

Az elmúlt évtized legfőbb változásai: ipari ország lettünk, s a mezőgazdasági lakosság aránya az 1949. évi 49,1%-ról 1960-ra 40% alá csökkent, (35,2%) 1949—60 között a városi lakosság száma több mint 20%-kal növekedett, a falvaké pedig csak 3%-kal, és a külterületi lakosság aránya ugyanezen tizenegy év alatt 17,1%-ról 12,1%-ra süllyedt.* Ebben az évtizedben valósult meg a mezőgazdaság zömének szocialista átalakulása, és nagyfokú gépesítése. Ebből kiindulva teljesen megalapozott az a következtetés, hogy tovább csökken a mezőgazdasági népesség aránya és abszolút száma, alig növekszik a falusi településeken lakók száma és gyorsulón csökken a külterületi népesség.

A távlati népgazdasági terv előirányzatai az ipari és a mezőgazdasági termelés nagyarányú növekedését tervezik, de ezt elsősorban a műszaki fejlesztés és ezzel együtt a munkatermelékenység fokozása, s nem a foglalkoztatottak számának a növekedése útján. Éppen ezért nagymértékben fog növekedni a két termelőágazaton kívüli, a különféle szolgáltatások körében dolgozó népesség aránya és abszolút száma (kereskedelem, közlekedés, vendéglátó ipar, kulturális, egészségügyi szolgáltatások stb.). Ezzel együtt nagy méreteket ölt az ipari és mezőgazdasági létesítmények, továbbá a közlekedési és szolgáltató intézmények, valamint a lakóházak építése, s ezek nagy többsége nem a falvakban, s különösen nem külterületen épül fel, hanem a mai városok területén vagy új településeken.

Mindebből az alábbi mennyiségi következtetésekre juthatunk:

1. A teljesen vagy zömében mezőgazdasági lakosságú települések száma erősen kisebbségbe szorul. A városok mindegyike elveszti mezőgazdasági túlsúlyát és a nagyobb falvak nagy többsége is egyes lakosságúvá válik. Ezen kívül a központi fekvésű, vagy az ipari-közlekedési stb. fejlesztés területére eső falvak új, városias telepekként fejlődnek tovább. Város—falurendezési nyelvre lefordítva ez azt jelenti, hogy az ország településeinek a többségében — a kerekén 3300 településből mind a 63 városban (és az új városokban), továbbá mintegy 1000—1500 faluban (és az új telepeken) — új ipari, közlekedési, kereskedelmi és egyéb szolgáltatási intézmények, továbbá főleg nem mezőgazdasági foglalkozásúak részére szolgáló lakóházak építésével kell számolni részben a mai belterületen, részben ahhoz csatlakozó új beépítésű területen.

2. A külterületi lakosság száma előreláthatólag a mainak (12,1%) a felére csökken a következő 3—4 ötéves terv időszaka alatt, s ezen belül növekszik a nem mezőgazdasági foglalkozásúak (közlekedés, üdülés stb.) aránya. Ez azt jelenti, hogy külterületi mezőgazdasági lakótelepek építésére csak egészen kivételes esetekben kerül sor.

3. A különböző települések méreteinek alakulásában arra lehet számítani, hogy a városok és a nem mezőgazdasági jellegű nagyobb települések lakossága az 1949—60 közötti évtized 20%-os növekedési arányának megfelelően fog növekedni a következő évtizedekben is, kivéve egyes nagyobb új létesítmények telepeit, ahol sokszoros növekedés következik be. Az olyan városokban viszont, ahol ipari fejlődés valamilyen okból nem következik be, a népesség növekedése jelentéktelen lesz.

b. Hosszabb távlatot nézve valószínűnek kell ítélnünk, hogy a szórványos tanyai település teljesen megszűnik, bizonyos ipari, közlekedési, egészségügyi

* 1960 évi népszámlálás 2. személyi és családi adatok képviselői minta alapján, KSH, 1960.

stb. külterületi települések azonban szaporodnak, a kis falvak is eltűnnek, illetve megnövekednek, s a mezőgazdasági népesség települése is nagyobb lakótelepekre koncentrálódik. Ehhez képest nagyobb perspektívában a következő típusú települések kialakulása, illetve fejlődése valószínű.

1. *Nagyvárosok és középvárosok* iparban és szolgáltatásokban dolgozó népességgel;

2. *kisvárosok* ipari-mezőgazdasági és a különféle szolgáltatási ágakban foglalkoztatott népességgel;

3. *ipartelep*ek (vagy más nagyobb létesítmények telepei) olyan nagyszámú lakossággal, amely a társadalmi szolgáltatások magasszintű ellátását lehetővé teszi (kb. 15—20 000 lakos fölött — jelenleg* Sztálinváros 31 000, Kazincbarcika 15 000, Ajka 15 000, Komló 24 000 lakosú);

4. olyan méretű *mezőgazdasági települések*, amelyek a közszükségletek magasabb szintű ellátását és a határ megművelését már, illetőleg még lehetővé teszik (kb. 10 000 lakos és 30 000 kh terület fölött);

5. e fő típusok mellett azonban vagy önálló településként, vagy az előbbiekhöz kapcsolódva a *kisebb kiegészítő települések* beláthatatlan változatait is valószínűnek kell tartanunk (kertvárosok vagy kertes lakótelepek, földrajzi okból indokolt kisebb mezőgazdasági és erdőgazdasági vagy bányatelepülések, időszakonként lakott — esetleg mozgatható — munkahelyi vagy üdülőhelyi települések stb.)

III.

A mezővárosok történeti fejlődése problémáink mai megértése és jövőben történő fejlesztésük szempontjából egyaránt tanulságos. E városok korábbi fejlődési szakán ugyanis a települési formáknak több olyan változata alakult ki, amelyek ma is figyelemreméltóak, s bizonyos megoldási lehetőségek irányába utalnak.

Mai mezővárosaink különböző módon alakultak ki, s általában XVIII. századi viszonyaik — a korai kapitalizmus sajátos hazai alföldi feltételei között — mutatnak olyan területrendezési és települési helyzetet, ami számunkra is tanulságos.

a) *Az alföldi városok történeti típusai* a következők:

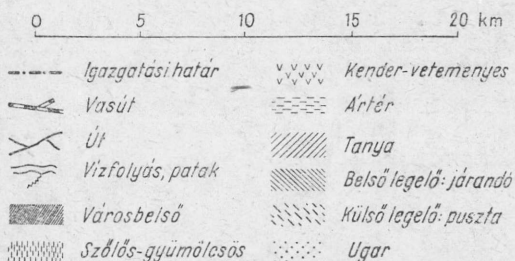
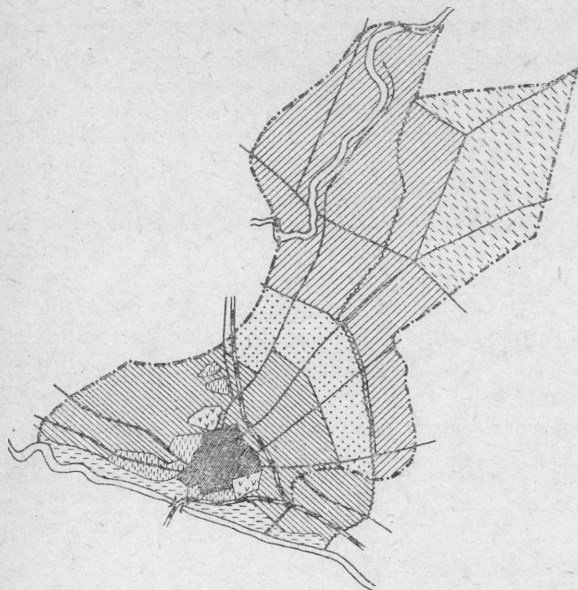
1. *Középkori városok*, amelyek az Árpád-kortól kezdve mint várak, vármegye-székhelyek vagy ipari-kereskedelmi góccok, illetőleg egyházi és kulturális központok fejlődtek: Baja, Debrecen, Csongrád, Gyula, Kalocsa, Szeged és Szolnok.

2. *Középkori települések*, amelyek azonban akkor nem fejlődtek városokká, csupán bizonyos székhelyi és forgalmi szerepet tölthettek be és mezővárosi jogállásuk volt: Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös, továbbá a jász-kun székhelyek: Jászberény, Karcag, Kisújszállás és Kiskunhalas.

3. *A hajdú és jász-kun városok* mint falusi méreteket meghaladó lakótelepülések keletkeztek, főleg legeltető állattenyésztés gazdasági alapjain és részben katonai szervezet keretében: Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Hajdúhadház, Hajdúszoboszló, Mezőtúr, Túrkeve. (Ide tartoznak a többi jász-kun települések, amelyek igazgatásilag ma sem városok.)

* 1960. évi népszámlálás.

4. *Új mezővárosok* azok, amelyek a török hódoltság idején növekedtek városi méretekre az elpusztult környező falvak lakosságából vagy telepítés révén a XVIII. században. Ilyenek: Békéscsaba, Hódmezővásárhely, Makó, Nyíregyháza, Orosháza, Szentés, Törökszentmiklós. (Ebbe a csoportba tartoznak azok a nagy alföldi tanyás községek is, amelyek ma nem járási jogú városok.)

1. Makó, a település és a határhazsnálat szerkezete, XIX. sz. eleje

b) Ezek a városok a XVIII. században különböző módon és szinten bizonyos városi funkciókat töltöttek be.

1. Egyrésztük a középkori hagyományoknak, illetőleg az iparosodás kezdeti kapitalista korának megfelelő általános városi jelleget mutat (ipari termelőhely, forgalmi gócpont, igazgatási székhely és egyházi-kulturális központ). Ilyenek: Baja, Debrecen, Gyula, Kalocsa, Szeged, Szolnok, továbbá Kecskemét és Nagykőrös.

A többi lényegében rendkívül nagyméretű mezőgazdasági település, illetőleg mezőgazdasági termelést — elsősorban állattenyésztést — folytató népesség lakótelepe, amelyek óriási határában különböző gazdasági telepek (szállások, tanyák, teletetőhelyek, „mezei kertek”, majorok stb.) helyezkedtek el. Ezenkívül kisebb mértékben, járulékosan, valamelyes ipar, bizonyos kereskedelmi forgalom, némi kulturális tevékenység

és olykor valamilyen igazgatási funkció is települt a mezővárosokban.

2. *Társadalmi viszonyaik* fővonása ekkor az, hogy egyrésztük királyi város, illetőleg más szabadalmas város (jászkun, hajdú) volt, városi kiváltságokkal, nagyobb részük azonban olyan mezőváros volt, amely jogilag egy-egy (ritkábban több) földesúr feudális birtokát képezte. A birtoklást azonban vagy jogilag is vitatták a városok és gyakorlatilag városi tulajdonviszonyok között éltek, vagy a város kollektíve megváltotta a földesúri terheket és azt adóként hajtotta be lakosain.

3. A ma is figyelemreméltó *települési formák* e városokban a következők voltak abban az időben:

A város belterületén *kisméretű háztelkek* voltak, viszonylag szűk utcákkal és a házak mellett nem volt gazdasági udvar. Az istállók és takarmányrakodó

helyek a városkörüli „kertekben” helyezkedtek el. Ez a települési forma szigorúan zárt rendszert képezett a „kertes városokban” (főleg a hajdúvárosok), de kisebb-nagyobb mértékben a többi akkori alföldi városokban is megvolt. (A „kertek”, „akolkertek” övezetét a szérúskertek, rakodóhelyek és telettő állások, illetőleg a tanyák pótolták.) Ennek a városias települési formának a nyomai még ma is felismerhetők.

A házikert általában nem a háztelken helyezkedett el, hanem a városon kívüli veteményes-, gyümölcsös- és szőlőskertekben. Ezek sövényel körülvett zárt kertek voltak, amelyekben egy-egy kis parcellája volt a lakosoknak, olykor kunyhóval. (Lásd I. sz. térképet.)

Ez a települési szerkezet sematikus koncentrikus *körök vagy félkörök* (gyakran folyómedrekre támaszkodó félkörök) *jellegzetes övezeteinek a rendszerébe* illeszthető. A kör középpontja a *főtér* (útélágazás, piac, templomok, igazgatási épületek, iskolák), e körül a *lakóegyedek*, majd a „*kertek*” (akolkertek, szérúskertek stb.), ezt követi a *szőlős-, gyümölcsös-, veteményeskertek*, kenderföldek, káposztáskertek övezete, s mindezt körülveszi a *belső legelők* zónája (ahova naponta kijárt az állat), ezután következik (rendszerint 5–6 kilométer után) a *szántóföldek* övezete — tanyák nélkül! — (nyomásföldek), majd ezen túl a *tanyaföldek* —, ebben az időben még kintlakás nélkül (lényegében külső „akolkertek”, „mezei kertek”), végül mindezeket túl a *külső legelők* pusztái (kinttelelő legeltetéssel).

Mindezt kitűnően szemlélteti az első katonai felvétel II. József korából, amelynek a felvételi ideje 1782–87 között volt.

c) *E településformák történeti fejlődésének* néhány főbb vonása — hosszabb távlatban — a következők:

1. *A középkorban* apró falvak voltak e városok határában, kivéve a jászkun városokat.

2. *A török háborúk* során a falvak elpusztultak és megmaradt lakosságuk egy-egy városmag köré települt.

3. *A török hódoltság másfél évszázada alatt* — a földesurak és a vármegye távollétében — e városok társadalmi önállóan alakította ki gazdálkodási és települési rendszerét, részben kapitalista jellegű földtulajdon alapján, és bizonyos korábbi települési hagyományok nyomán.

4. *A XIX. század közepétől kezdve* kiterjedt a szántóföldi művelés területe és a külterületi szállásokból a tanyák sűrűsödő hálózata fejlődött ki, részben időszaki, részben állandó kintlakással, a század végétől kezdve pedig több vidéken kertészeti termeléssel is a tanyák körül.

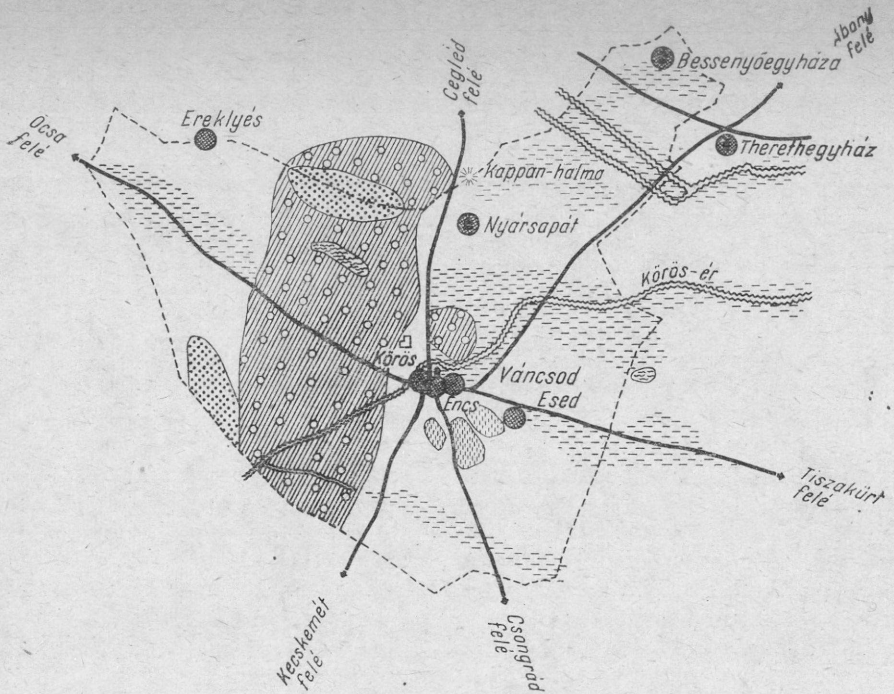
5. *Az 1945. évi földreform nyomán* továbbterjedt a szántóterület növekedése és a tanyák sűrűsödése nagyrészt állandó kintlakással.

6. *A szocialista átalakulás* időszaka 1950-től kezdve, amikor az állami gazdaságok és tsz-ek megalakulnak, kezdenek felépülni a nagyüzemi majorok és az egyéni lakótanyák lebontása megkezdődik.

E fejlődésmenet szemléltetésére bemutatjuk Nagykovács város fejlődésének főbb fázisait (2/a., 2/b. és 2/c. térképek).

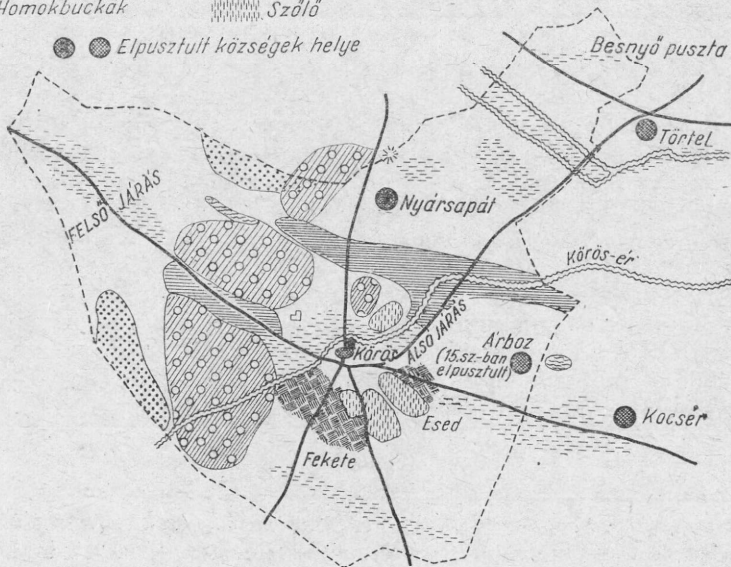
IV.

Az alföldi városok fejlesztésének mai problémái és ezek perspektivikus megoldásai elsősorban területrendezési-településfejlesztési feladatot képeznek. Azonban mint városrendezési feladatok is csak úgy oldhatók meg, ha társa-

2/a. Nagykörös határa a XIII. sz. elején

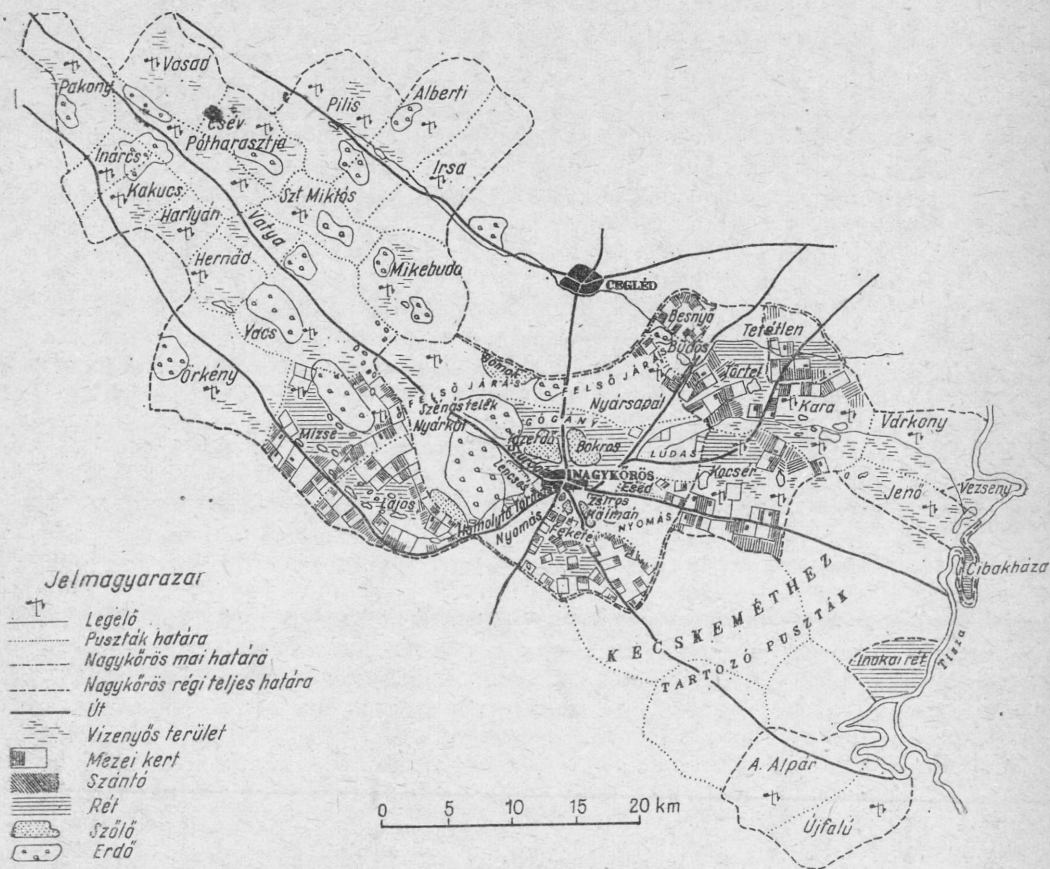
--- Nagykörös határa	Erdő
— Út	==== Rét
~~ Vízfolyás	--- Legelő
○ Tó	▨ "Mezei kertek"
●●● Homokbuckák	▩ Szőlő

2/b. Nagykörös határa a XVI. sz. elején

dalmi-gazdasági alapjaik távlati alakulását feltárjuk. Ehhez kívánok néhány támpontot, illetőleg adalékot szolgáltatni.

a) *Az alföldi városok mai típusai* már nem ugyanazok, mint még a század elején is voltak. Társadalmi, gazdasági funkcióik változtak és differenciálódtak. Ma három csoportba sorolhatjuk őket.

2/c. Nagykőrös határa a XVIII. sz. elején

1. Baja, Békéscsaba, Debrecen, Nyíregyháza, Szeged és Szolnok jelleük szerint már *nem mezőgazdasági városok*, s lakosságuk mezőgazdasági hányada már 1949-ben is alatta maradt a 30%-nak (Szolnokon csak 6,2, Szegeden 10,4%). Jelentékeny ipar, nagyarányú forgalom-kereskedelem, kulturális-egészségügyi intézmények és nagyobb területre kiható igazgatási funkciók jellemzők rájuk.

2. Másik csoportjuk ma is *félíg mezőgazdasági város* (lakosságuk mezőgazdasági hányada 1949-ben 30–50% között), de a mezőgazdaság mellett ugyanolyan súlylyal forgalmi-kereskedelmi, ipari, kulturális-egészségügyi és

igazgatási funkciók is jellemzők rájuk. Ezek: Cegléd, Gyula, Kalocsa, Kecskemét és Szentes.

3. Harmadik csoportjuk uralkodó jellege *ma is mezőgazdasági* és lakosságuknak még 1949-ben is több mint 50%-a agrár foglalkozású (Csongrád, Hódmezővásárhely, Makó, Nagykőrös, Orosháza, Törökszentmiklós, továbbá a jász-kun és a hajdúvárosok). Emellett valamelyes ipara, kisebb területre kiterjedő forgalma, továbbá bizonyos kulturális és igazgatási szerepe is van mindegyiknek.

A továbbiakban elsősorban *e mezőgazdasági városok főbb városfejlesztési problémáit vetem fel*, s az előbbieket csak annyiban, amennyiben mezőgazdasági városok.

b) Az első probléma *e városok méreteinek* alakulása, ideértve külterületi lakosságuk számának, illetőleg arányának várható alakulását.

1. Bizonyosra vehetjük, hogy *mint mezőgazdasági városok nem fognak növekedni* mai méretükhöz képest. A 30—50 000 kat. hold területhez képest a 20—30 000 lakos — általában egyik felében mezőgazdasági, másik felében ipari és különféle szolgáltatásokban dolgozó — a maximumnak tekinthető. Ezen túlmenő növekedés — a természetes szaporulat helyben maradása, illetőleg tényleges szaporulat — csak abban az esetben lehetséges, ha a város valamilyen funkciója, illetőleg együttesen több is növekedni fog. Ez lehet: igazgatási, kulturális, kereskedelmi (ilyen alapon növekedett az elmúlt évtizedben Kecskemét és Hódmezővásárhely), lehet az előbbivel együtt vagy külön az ipar (ilyen alapon növekedett Békéscsaba, Debrecen, Nyíregyháza, Szeged és Szolnok).

A tervezés számára tehát az dönti el *e városok* várható méretezését, hogy mezőgazdasági lakóváros jellegükön túlmenően milyen tevékenység telepítésével lehet számolni. (Ezt a távlati terv telepítési előirányzatai szabják meg.)

2. *A külterületi lakosság* *e városokban* az elmúlt évtized során jelentéktelen mértékben csökkent. (Ez annak a következménye, hogy Túrkeve és Karcag kivételével nagyrszük csak nemrég lett szövetkezeti város. A következő évtizedben viszont legalább is a felére csökkenéssel számolhatunk a külterületi népességben. A további időszakban pedig az egyedülálló szántóföldi tanyáknak mint lakóházaknak a teljes eltűnését kell valószínűnek tartanunk.)

Ez azonban nem jelenti, hogy minden külterületi település megszűnik. Belátható időre megmaradnak a különféle gazdasági (mezőgazdasági, ipari, közlekedési stb.) telepekkel összefüggő lakótelepülések, továbbá a szőlős, gyümölcsös területek viszonylag sűrűbb településű lakótanyái és a zárt kertek lakóházai. A mai külterületeken önálló lakótelepülés (új község) csak egyes kivételes esetekben válhat szükségessé.

c) *E városok legnagyobb városfejlesztési problémája a mezőgazdasági lakóváros* területrendezési és építészeti megoldása.

A megoldás viszonylag egyszerű lenne akkor, ha belátható időn belül minden mezőgazdasági termelőtevékenység kiszorulna a lakónegyvedekről. Ez esetben nehézség nélkül lehetne olyan terveket készíteni, amelyek a közművesítést és a belső forgalmat racionálisan megoldják, s nehézséggel csak a tervek realizálása járna.

A helyzet azonban az, hogy a háztáji gazdálkodással a belátható jövőben még számolni kell. Ilyen feltételek mellett kell tehát megoldást találni a városias beépítésre (a 100 fő/ha laksűrűség elérésével), mégpedig úgy, hogy ennek

a háztáji gazdálkodás nélküli továbbfejlesztése is lehetséges legyen a távolabbi jövőben. Lehetséges ilyen? Véleményem szerint igen.

A történeti formák is adnak néhány támpontot, de azokat még bővíteni is lehet. Elképzelhető megoldások:

1. *Minden gazdasági udvar és házikert nélküli beépítés* akár zárt sorú, akár tömbházakkal emeletes változatban is. Ez esetben a házikertet a városon kívül, a „zárt kertekben” lehet elhelyezni azok birtokrendezésével és a forgalom megoldásával. Ennek régi hagyományai vannak. Hasonló megoldás képzelhető el a baromfi- és sertéstartásra is, ha alkalmas közeli helyen a régi „akolkerteknek” megfelelő kis gazdasági udvarokat létesítenénk, ahova naponta kijárnának a gondozásra. (Az önetetők és itatók lehetővé teszik a napi egyszeri ellátást.) Ez kétségtelenül szokatlan, de nem lehetetlen.

2. Könnyebben megvalósíthatónak látszik olyan megoldás, amely szerint a házikert az előbbi változathoz hasonlóan kikerül a lakóterületről, de az állattenyésztő gazdasági udvar házi csoportonként nyerne elhelyezést több házhoz tartozó blokkokban. Ilyen elhelyezés esetén megfelelő építészeti megoldás, fásítás, továbbá szennyvízelvezetés, zárt trágyakezelés stb. minimálisra csökkentené a lakóhelyet zavaró körülményeket és viszonylag kevés területet foglalna el.

3. Valószínűleg a legkisebb ellenállást váltaná ki olyan megoldás-változat, amely úgy alakítaná ki a telkeket, hogy azok *hátsó határán kisebb utca legyen a gazdasági udvarok számára*, s ott sorakozzanak a baromfi és sertés-ólak. Ez bizonyosan nagyobb területet foglalna el, de a lakóházak zárt sorú elhelyezésével és emeletes épületekkel talán az előbbi változatokhoz hasonló laksűrűség érhető el.

4. Végül olyan városrendezés is elképzelhető, hogy *bizonyos lakónegyedekről ki legyen rekesztve minden háztáji gazdálkodás*, másokban pedig az előbbi változatok valamelyike kerülne alkalmazásra. Általában minden lakótelepen — a nagyvárosok belső övezetét kivéve — számolnunk kell azzal, hogy a központi negyedekben többemeletes, közművekkel és közös szolgáltatásokkal maximálisan ellátott lakóépületek irányába, a külső negyedekben pedig csak az alapvető közművekkel ellátott „kertes családiházak” irányába halad a fejlődés. Ez a fejlődés természetesen építészeti, különösen pedig városrendezési és építkezési-gazdaságossági szempontból nem kedvező, két súlyos ok miatt azonban aligha kerülhető el. Egyik: a meglévő adottságok, a másik: a magán-építkezők egy részének igénye és makacs törekvése.

Bármelyik irányban keressük a megoldást, mind a telekforgalom, mind az építkezés, mind a használat során bizonyos tervszerűsége és szervezethez van szükség, ennek a lehetőségét azonban fel kell tételeznünk. Különösen megköveteli e feltételeket a mai helyzet átalakítása bármilyen új beépítési formára.

Ha alföldi városaink jelenlegi rendezési terveit nézzük, ezek érthetően nem vállalkoznak ilyen radikális átalakítás kitűzésére. (A tervezők viszont érzik a szükségét.) Hibának kell azonban ítélni azt, hogy nem vonják be a tervezésbe a városkörüli kerteket, noha azok mindeképpen szerves részét képezik a városnak.

E megoldás-változatokkal kapcsolatban külön kérdés *bármelyik megoldás megvalósítása* a mai beépítés helyén.

Kétségtelenül a legegyszerűbb megoldás, ha *a város belterületén vannak olyan beépítetlen területek*, ahol új városrészek telepítésére lehetőség van. Ilyen területek a városok többségében vannak. (Kiskunhalason a lecsapolt nádas

helyén, Hódmezővásárhelyen a vásártéren, Makón a város alatti veteményes kertek helyén stb.).

Sokkal nehezebb a helyzet, ha *a ma is beépített helyeken* kell új építési módot megvalósítani. Ehhez elkerülhetetlenül szükség lesz építési tilalmakra, új utcahálózat fokozatos megvalósítására, ezzel kapcsolatos kisajtításokra stb.

Általános feltétele azonban minden korszerű átalakításnak a városrendezési és beépítési tervek elkészítése és az építési módok törvényes előírása mind a ma is beépült, mind a beépítendő területekre. Számolnunk kell azonban azzal, hogy legalább egy évtizednyi időt is igénybe vesz a tervek megalkotása és különféle beépítési módok kipróbálása. Legalább ugyanennyi idő kell ahhoz is, amíg a szigorúbb építési szabályok meghozatalának és betartásának a társadalmi-politikai feltételei megérnek. Ugyancsak idő kell ahhoz is, hogy a korszerűbb építkezések építőanyagai, építéstechnikája és építési szervezete a kellő szinten rendelkezésre álljanak.

d) *A külterületi, gazdasági telepek* területrendezési és beépítési problémái másfélék.

1. Az az irány, hogy *lakóházak nélkül* — legfeljebb készenléti lakásokkal — kell tervezni a majorokat, általában helyes és szükségszerű. Csak kivételesen, különösen nagy távolság és speciális kultúrák esetén lehet indokolt külterületi lakótelepek tervezése, vagy ha az olyan nagyságot ér el, ami a közszükségletek kielégítését racionálisan lehetővé teszi. Egyébként gazdaságosabb a munkába kijárók utazásának a megoldása.

2. Kevésbé lehet általános irányt meghatározni a majorok *telepítési helyei*, továbbá *speciális vagy komplex telepek* létesítése kérdésében. E tekintetben a helyes tervezéshez az üzem méretét, termelési irányát és gazdálkodásrendszerét kell alapul venni, s ehhez képest keresni meg a lehetséges optimális megoldást. Az átmeneti időszakban ez a legnehezebb, amíg az üzemek keretei és termelési iránya ki nem alakulnak.

3. *Milyen üzemi viszonyokra* kell tervezni a gazdasági telepeket és azok forgalmi hálózatát — ebben a kérdésben ma nem lehet megalapozottan állást foglalni. Viszont tervezni és építeni ma is kell. Ezért áthidaló megoldásként — véleményem szerint — nem üzemeket (mert ezek változnak), hanem *üzemegységeket* kell alapul venni a tervezés során, akár egy-egy termelőszövetkezetet képeznek ezek, akár egy nagyobb termelőszövetkezet részeit. Az üzemegységek kereteit ugyanis többé-kevésbé meghatározzák olyan objektív tényezők, mint az utak, vasutak, települések, talajviszonyok, vizek, s olykor a meglévő majorok is. Ebből a szempontból tanulságos a hódmezővásárhelyi kistáji vizsgálat és a felhasználási terv.

e) Nagyon fontos, a tervezés szempontjából pedig különlegesen érdekes, mégis teljesen elhanyagolt városfejlesztési kérdés a *piacok és termékforgalmi létesítmények elhelyezése és kiképzése* az alföldi városokban.

1. *Milyen igényekkel* kell számolni e téren? Mindenekelőtt azzal, hogy távlatban kevesebb féle és nagyobb mennyiségű termék forgalmát kell lebonyolítani, s az összegyűjtött terméket megfelelő berendezések létesítésével városban kell osztályozni, válogatni, csomagolni, több-kevesebb ideig tárolni, sőt fél- vagy késztermékké feldolgozni. Ez a szükséglet ma még nem eléggé elismert és a városrendezési tervekben sem szerepel. Pedig megítélésem szerint ez a szükséglet növekvő és mind sürgetőbb, s a mai szükségmegoldások csak ideig-óráig tarthatók, és addig is igen sok kárnak, idő- és anyagveszteségnek a forrásai.

2. Mit lehet leszűrní az eddigi megoldásokból?

A felszabadulás előtt a városok főtere volt a piactér, s itt vásárolták és vették át a kereskedők a város fő mezőgazdasági termékeit, s innen irányították a feladóhelyekre vagy raktáraikba, illetőleg feldolgozó telepeikre. (Jánoshalmán csomagoló színek is voltak a piactéren.) E „nagypiacoktól” elkülönítve a piactér egy-egy sarkában vagy a betorkolló utcákban voltak a „kispiacok”, a helyi fogyasztók ellátására. (Hozzá kell tenni, hogy az ilyen piactér fejezte ki e városok gazdasági jellegét, s ez a forgalom megszervezése és a város képe szempontjából sem volt a legrosszabb.)

A felszabadulás után azonban divatba jött a főterek parkosítása — ez a lakóváros szempontjából előnyös is —, a piacokat illetőleg árügyűjtőhelyeket pedig kitelepítették különböző szükséghelyekre, ami a termelő város szempontjából súlyos nehézségeket teremtett. Kétségtelen, hogy a szocialista városhoz nem illő céger a piaci nyüzsgés a főtéren, de éppoly kevéssé illőek azok az udvarok és fészerek, ahol az árügyűjtés a legtöbb helyen ma folyik. Általában jobb elbánásban részesültek a fogyasztópiacok. (Kiskunhalason paradés vásárcsarnokot építettek, de a legtöbb helyen legalább is állványokat, asztalokat állítottak fel stb.) Úgy ítélem, hogy nagytömegű, sokszor speciális mezőgazdasági termékeket szállító alföldi városainknak ezt a szükségletét a belátható időben ki kell elégíteni, a városrendezési és építési tervekben pedig már ma napirendre kell tűzni.

3. Milyen területrendezési és építészeti megoldásokra lehet gondolni?

Először : a szocialista kereskedelem jelentékeny része szabványok szerint, megszabott árakon és szerződések útján bonyolódik le. Ehhez irodák és olyan kisebb esarnokok kellenek, ahol a minták, szabványok, ártáblázatok hozzáférhetők és olykor több fél számára is normális tárgyalási lehetőség áll rendelkezésre. Ehhez irodaház kell, illetőleg ebben megfelelő helyiségek. (Nagykőrösön szándékoznak ilyet építeni a termelőszövetkezetek.)

Másodszor : bármilyen módon kötik meg a kereskedelmi ügyletet, s az bármilyen állami vagy szövetkezeti szervek között történik is, az árut át kell adni és venni, ennek a helynek rossz időben is használhatónak kell lennie, itt mérlegre és egyéb kellékekre van szükség, s annyi helyre, hogy a forgalom fennakadás nélkül folyhassék. Erre a célra tehát fedett és szabad tér szükséges, ésszerű forgalomvezetéssel és olyan berendezésekkel, ami az illető áru természetének megfelel. Emellett gyakran kapcsolódik az átvétel elsődleges feldolgozással, csomagolással, tárolással, tehát e célra is kell férőhely. A követelmények a friss gyümölcs, paradicsom és zöldségfélék esetében egységesek, de mások a fűszerpaprikánál, szemesterménynél, baromfinál, tojásnál stb. (Bizonyára vonzó tervezési feladát ilyen épület és tér építészeti megoldása, s ehhez talán a holland Veilingek épületei adhatnak bizonyos támpontot.)

Harmadszor : az árügyűjtőhely elhelyezése a termék jellegétől és a felhasználás módjától egyaránt függ. Közös követelmény csak az, hogy főforgalmi út mellett legyen. Konzervgyár átvevőhelyét nyilván a gyártelepen kell elhelyezni, nagyrészt vasúti szállításra kerülő áruét vasút mellett, kiadósabb kezelést kívánó termékét a város belső részén stb.

Negyedszer : a gazdaságosság és az idényszerűség azt indokolja, hogy gyakran a legegyszerűbb és legolcsóbb megoldásokat kell keresni, ami lehet egy-egy tér megfelelő kialakítása, ésszerű forgalomvezetés, rakodóemelőnyek létesítése, elmozdítható tetők felállítása stb. Bizonyos esetekben viszont feltétlenül fedett csarnokra és megfelelő berendezések beépítésére van szük-

ség. (Szerintem egy-egy agrárváros fő termékének jól sikerült gyűjtőcsarnoka lehet a város legméltóbb jelvénye.)

f) Végül a városközpont alakítása is olyan területrendezési és építészeti probléma, ami az agrárvárosokban különleges követelményeket támaszt. Ez természetesen a város jellegétől függ, s az olyan nem mezőgazdasági városokat, mint Debrecen vagy Szeged, nem is lehet ideszámítanunk.

1. Az agrárváros törvényszerűen nem haladhat meg egy bizonyos nagyságot (mert az egy településről művelhető terület korlátozott), ezért nyilván perspektívában is *egyközpontúnak* kell lenniök, s e mag köré kell szervezni az egész várost. Ez az intézmények elhelyezésében és az építészeti kiképzésben egyaránt lényegbevágó.

Történetileg mind egy központ körül is fejlődtek az alföldi mezővárosok, bár néhány helyen az idők folyamán megbomlott ez az egység. Kecskemét hatalmas négyszögletű főtere, vagy Makó háromszögű főtere — még a parkosítások előtt — olyan lenyűgöző hatást tett, hogy szinte magát a várost fejezte ki. Véleményem szerint az egy központ elvét nemcsak meg kellene tartani, hanem ott is érvényesíteni kellene, ahol ezt megtörték. (A makói rendezési terv ebből a szempontból igen jó.)

2. A központ körüli intézmények elhelyezése magában véve nem okoz különösebb problémát, s e tekintetben a városrendezési tervekben kiforrott gyakorlat érvényesül. Van azonban *két intézmény*, aminek még sem az elhelyezése, sem az építészeti megoldása nem alakult ki: az egyik a termelőszövetkezeti székház, a másik az általános társadalmi-kulturális központ.

A gazdasági intézmények közül szinte minden alföldi városban egy-egy banképület — rendszerint szecessziós vagy neobarokk otrombasággal — nyomja rá a bélyegét a város központjára. Mind eszmeileg, mind funkcióját tekintve nyilvánvaló, hogy a központi igazgatási épület mellett a *termelőszövetkezetek székházának* illő átvenni ezt a szerepet magasabb szinten és méltóbb formákkal. Bizonyos, hogy ez nem a közeli évek kérdése, mert a termelőszövetkezetek saját ereje is, az állami támogatás is egyelőre másra kell. Belátható időn belül azonban ez az igény is reálissá válik, tehát tervekről, elképzelésekről már ma is időszerű beszélni. Az építészeti feladatot az teszi különlegesen érdekessé, hogy teljesen újszerű feladatot kell megoldani, s véleményem szerint sem a banképületek, sem az irodaházak, sem a kultúrházak nem vehetők mintának. A szükséglet: irodák, gyűlésterem, klubhelyiség, kocsis és kerékpár parkolóhely, mintauzletek, s mindezek olyan egységben, ami funkcionálásában is, formai térhatásában kifejezi a modern szocialista mezőgazdaság jellegét, a kollektív gazdálkodást.

Az *általános társadalmi-kulturális* központ néhány évszázadon keresztül maga a főter volt az alföldi városokban. Ez volt a piac, de ezzel együtt és ezen kívül is, itt voltak a gyűlések, itt volt az öregek és a fiatalok gyülekező és találkozóhelye, egyszóval a fórum szerepét töltötte be.

Ma már ez megszűnt, s nincs helyette más és ez érezhetően hiányzik. Sem a kultúrházak, sem a mozis és a színház, sem a parkok és a vendéglátóhelyek, vagy a sporttelepek nem töltik be ezt a szerepet. Nem állítom, hogy ilyen központi társadalmi hely nélkül nem fejlődhetnek alföldi városaink, de biztos vagyok benne, hogy jó, szép és hasznos lenne ilyen tér, csarnok, udvar vagy másféle komplexum, mert ebben testesülne meg leglátványosabban az új szocialista agrárváros. (Talán a termelőszövetkezeti székházzal együtt lehetne kialakítani vagy a beparkosított főterekből lehetne kifejleszteni?).

HOZZÁSZÓLÁSOK

PERCZEL KÁROLY

Az Alföldhöz hasonló jellegű településhálózat nem alakult ki sem Magyarországon, sem Európa más vidékein. Itt a nagyterületű és esetenként 20—30 000 lakosú mezővárosok és a köztük elhelyezkedő kiterjedt tanyás-vidék foglalják el a területet. Az Alföldön egy településre átlag 60—72 km² esik, míg Baranyában és Borsodban alig 14. E helyzet következményeképpen itt a településhálózat a szocializmus idején is más lesz, mint az ország többi részein.

Az egymástól távolieső nagy- és koncentrált lakosságú mezővárosok előnye a jobb kommunális és szociális ellátás lehetősége. A nagy lakosság-koncentráció azonban nem elegendő ehhez, amíg a mezővárosok laksűrűsége nem nagyobb, mint a falvakban, amíg nagytelkes, földszintes házak alkotják szinte a teljes beépítést. Városi színvonalra csak a laksűrűség növelésével, sűrítettebb beépítéssel lehet eljutni.

A 10—20 000 lakosú, sőt ennél is nagyobb mezőgazdasági települések a dolgozók munkába járásának gazdaságossága szempontjából már nem ilyen előnyösek. Minél több szállítóeszközt kell igénybe venni, annál nagyobb ingavándorforgalomra van szükség, ami sem gazdaságossági, sem szociális szempontból nem előnyös. A mezőgazdasági dolgozók ma is esetenként túl nagy távolságra laknak a földek és állattenyésztési majorok egy részétől. Ha feltételezzük, hogy a tanyai lakosok idővel mind a meglévő mezővárosokba költöznek, akkor új nagyarányú tömeges ingavándorforgalmat alakítunk ki, amely együttesen alig kisebb, mint a főváros egész forgalmi hálózata.

50 mezőváros átlagos területe több mint 14 000 kat. hold. Ilyen nagy gazdaságok területét csak úgy lehet megművelni, ha a mezőgazdasági dolgozók fele átlagban 10 km távolságra jár dolgozni. Az ilyen mezővárosokban dolgozik az Alföld mezőgazdasági dolgozóinak közel fele. A megvizsgált távlati munkaerő-szükséglet figyelembevételével átlag 10 km távolságú munkahelyre 130—140 000 főt kell szállítani legalább évi 100 munkanapon. Ha ezzel szemben közintézményekkel jól ellátható 2—3000 fős új falvakba telepítenénk a dolgozókat a majorok közelében, akkor a magasabb fokú regionális közintézmények felé csak hetenként egyszer folyna hasonló ingázás. Tehát olyan méretű közlekedési felkészültséget követel a népgazdaságtól a megfelelő számú jármű beállítása, másrészt az új utak építése, amely könnyen összehasonlítható azzal a költséggel, melyet a munkahelyek közelébe épített kommunálisan jól felszerelt falvak építése jelent.

Kétségtelen, a fejlődés túlhaladta azt az elképzelést, mely a tanyaközpontok létesítése idejében közkeletű volt, hogy a tanyai lakosságot a dunántúlihoz hasonló sűrűséggel telepített kis falvakba kell tömöríteni. Ez nem lenne gazdaságos. Jelenleg a mezővárosok átlagosan 32 000 kat. hold nagyságú kistáj-körzeteiben átlagban 2,24 település van. Ez sok tekintetben új falvakkal való kiegészítésre szorul. De az Alföldön nem állíthatjuk fel azt a követelményt, hogy az ingavándorforgalmat kiküszöböljük. Itt gazdaságossági szövegalkotásokkal kell összehasonlítaniunk közel 140 000 dolgozó 50, vagy 100 évi megismétlődő napi tömegszállításának népgazdasági költségeit, új 2—3000 fős falvak építésének ugyancsak nagy beruházási költségeivel. Ennek alapján új falvak létesítése csak nagyterületű mezővárosok távolieső tanyás vidékein lesz gazdaságos. Nyilván ki fog alakulni a mezővárosok körül új viszonylag nagy, település nélküli művelési körzet. De ugyanilyen biztos, hogy ki fog alakulni új falvak építésének szükségessége is az átlagosnál nagyobb területű mezővárosok esetében.

A jövőbeli új településhálózatot nem lehet sablonosan egyforma nagyságrendű településekből elképzelni. Ki fognak alakulni nagyobb régiók és központjaik, mert gazdaságos közintézményellátás csak nagyvárosi centrummal bíró régióban alakulhat ki. Olyan városok, mint Debrecen, Szeged, Szolnok, Kecskemét, Békéscsaba és Nyíregyháza ki fognak emelkedni a többi mezőváros közül. 20—22 mezőváros alrégió központi szerepkörre és távolban ipartelepítésre is alkalmas lesz. Ezenkívül azonban marad még 20—25 kizárólag mezőgazdasági jelentőségű mezőváros, amelynek rendeltetése az általuk mezőgazdaságilag megművelt körzet lakosságát tömöríteni és kisebb jelentőségű mezőgazdasági helyiipart telepíteni. Lehetséges, hogy ezek lakossága nagyobb távlatban csökkenni is fog a mezőgazdaság munkaigényének csökkenésével. Ugyanakkor az alrégió centrumokká alakul, vagy önmagukban alrégiót képező mezővárosok lakossága az újabb ipartelepítések következtében nem csökken, hanem nő. A lakosságszám különbségei e távlati időben már főleg a városok iparosodottságának fokán múlnak.

Az Alföldön a 100—200 000-es ipari városoktól a 30—60 000-es központi szerepkörű mezővárosokon keresztül a 10—20 000-es tisztán mezővárosokig és a 2—3000 fős

szocialista mezőgazdasági falvakig az egészséges szocialista településhálózat minden típusát ki kell fejleszteni a tanyarendszer és a kisközségi rendszer teljes kiküszöbölésével. Csak az ilyen sokoldalú településhálózatban lehet a város és falu közti különbségeket a nagyüzemi mezőgazdasági termelés és az előrehaladó iparosodás viszonyai közt kiküszöbölni.

HALMOS BÉLA

A tanyás mezővárosok településrendszere és szerkezete már a telítődötté válástól kezdve bomlásnak indult. A külterületi lakásépítkezés 1949-ben kormányrendelettel kimondott megtiltása már csak a tervbe vett sorvasztását intézményesítette. A kormányrendelet nem intézkedett a már meglévő tanyák megszüntetéséről. Ezért az rendszeretlenül, szervezetlenül és alkalomszerűen folyt. A tanyák lakosságváltozását jól szemléltetik az 1960-as népszámlálás Békés megyére vonatkozó adatai. A megye összlakosságán belül a külterületi lakosság jelentősen lecsökkent. A három városban mintegy 5 ezer, a nyolc járásban pedig mintegy 36 ezer fővel. Az adatok azt mutatják, hogy a külterületről a belterületre való beköltözés olyan általánosan kiterjedt belső népmozgalommá vált Békés megyében, amely mind a 3 várost (Békéscsaba, Gyula, Orosháza) és 76 községet kivétel nélkül kisebb-nagyobb mértékben érintette és a kül- és belterületi népesség egymáshoz való arányát jelentősen megváltoztatta. A beköltözés eredményeképpen 10 év alatt a városokban a belterületi lakosság összlakossághoz viszonyított 75,6%-os aránya 82,4%-os aránnyá, községekben pedig 65,7%-ról 74,4%-os aránnyá módosult. Békés megye városai tehát együttes külterületi lakosságuk 21,1%-át, községei pedig 28,0%-át, azaz több mint 1/5-ét, illetve 1/4-ét már az eddigi elmúlt 10 év alatt elveszítették. Pedig ez az évtized még csak a tanyás településmód megszűnésének nehezebben indult, kezdő szakasza. volt. Így a tanyai lakosság teljes beköltözéséhez Békés megyében a városoknál már csak 40 évnél, a községeknél pedig 30 évnél jóval rövidebb idő lesz szükséges. Ez alatt az idő alatt kerekén 112 000 fő áttelepítéséről kell kb. 28 000 db belterületi lakás létesítésével gondoskodni a természetes szaporodáson felül. Az eddigi lakásépítés ütemét figyelembe véve (évi átlag 860 db) a tanyai lakosság teljes beköltözéséhez tehát a megye egész eddigi lakásépítési tevékenységét több mint kétszeresére kell növelni.

Az elmúlt 10 esztendő folyamán bekövetkezett lélekszámváltozások azt is igazolják, hogy az átlagosnál kisebb falvak Békés megyében sem bizonyulnak életképesnek. Ezért az új községeket és a kisebb régi falvakat is legalább 5000 főnyi lakosúvá kell a településhálózat fejlesztésének megfelelően kiválasztva ennek legkisebb alapegységeként felnövelni.

A tanyás településmód megszűnésének képét a külterületi lakó- és gazdasági épületállomány számbeli változásai tennék teljessé és szemléletessé. Az erre vonatkozó adatok igen hiányosak.

A tanyai lakásállomány rejtetten maradó bontási vesztesége igen jelentős. Az 1953—59. években Békés megyében engedélyezett mindenfajta, összes lakásépítkezés 55%-át tette ki csak az engedélyezett lakáslebontások száma. Ez pedig túlnyomórészt a tanyai lakásokból tevődik össze. Ezen felül van még a tanyai lakóépületek gazdasági célokra való elfoglalásából adódott rejtett lakásvesztés. Ezek miatt az utóbbi években valamennyi járásban lakásszaporulat helyett már lakáscsökkenés mutatkozik.

DR. BOROS FERENC

Társadalmi életünk fejlődésének adott szakaszában reálisan kitűzendő feladattá válik a feudális és tőkés termelési viszonyok között kialakult aránytalan településhálózatunknak a szocialista és a kommunista társadalom szükségletei szerinti átalakítása. Megváltozott társadalmi viszonyaink, valamint társadalmi életünk várható további átalakítása olyan országos településhálózat kialakításának adják meg a reális alapját, amely mind a termelőtevékenység, mind pedig a lakosság szükségletei által támasztott követelményeket optimálisan kielégíteni képes. Ez az alapprobléma csendül ki ERDEI akadémikus munkájából is, amelyben az alföldi mezővárosok példáján — a történeti, társadalmi-gazdasági, földrajzi-műszaki tényezők alapos és sokoldalú elemzésével és megfontolt mérlegelésével, az eddigi megoldási kísérletek tapasztalatait leszűrve, valamint a fejlődést befolyásoló tényezők várható tendenciáit figyelembe véve — reálisnak ítélt alapelveket körvonalaz alföldi településhálózatunk célszerű kialakítására vonatkozóan.

Azzal az elgondolással szemben, amely a tanyaközpontok rosszul értelmezett tapasztalatai alapján a települések „szemtávolsága” elvének alkalmazásával a történel-

mileg kialakult településszórványokat új szocialista falvak hálózatának kialakításáva kívánja felszámolni, ERDEI akadémikus a tanyavilág felszámolását szervesen összekapcsolja a mezővárosok fejlesztésének kérdésével, s a tanya-probléma történeti kifejlődését figyelembe véve, mezőgazdasági városhálózat kialakítását tartja célszerűnek, a „hiányzó” falvak rendszerének kialakítását általában mellőzve.

A probléma célszerű és tudatos megoldása — számos vonatkozásban — egybeesik népgazdaságunk egyik fontos célkitűzésével, azzal az elgondolással, hogy termelő és nem-termelő beruházásainkat — a lehetőséghez képest — területileg tömörítsük, ezáltal is növeljük azok hatékonyságát. Világosan következik ebből, hogy nem tűzhetjük ki célul valamennyi településünk egyforma mértékű és ütemű fejlesztését, beruházásaink hatékonyságának veszélyeztetése nélkül. A gazdasági ésszerűség a *településeink kategorizálása* mellett foglal állást.

Alföldi mezővárosaink esetében ez a probléma különleges jelentőségre tesz szert azért, hogy napjainkban legyezőben befejeződik a mezőgazdaság szocialista átalakulása. Ennek kapcsán szükségszerűen megoldandó feladattá válik a tanyának mint lakóhelynek a felszámolása. A probléma népgazdasági szinten úgy jelentkezik, hogy a kb. 800 000 tanyai lakos életfeltételei támasztotta alapvető követelményeket (lakás, egészségügyi, kulturális, kommunális stb. ellátást) hogyan, hol és milyen módon biztosítjuk. Teljesen egyértelmű az a megítélés, hogy a tanyák lakóhely funkcióit, valamint a lakosság egyéb szükségleteit biztosító funkciókat megfelelő nagyságrendű falvakban, vagy a mezővárosokban célszerű realizálni. Az egyértelműen megfogalmazható ítélet következménye azonban számos problémát vet fel. Kétséget kizáróan a tanyai lakosságnak a mezővárosokban való letelepítése számos előnnyel kecsegtet. A koncentrált, nagyközpontos mezőgazdasági üzem — kiegészítő alközpontok segítségével (brigádszállás, készletli hely stb.) alkalmas nagyságrendű üzem arra, hogy a mezőgazdasági termelés optimális feltételét biztosítsa mind a beruházások hasznosítása, mind a termelés specializáltsága tekintetében. A mezőváros mint mezőgazdasági termelőüzem rugalmasan, ugyanakkor hatékonyan képes viselkedni a mezőgazdasági munkaerő időszakos átcsoportosítása követelményével szemben. Mint lakóhely, mint a munkaerő újratermelését biztosító ellátó intézmények működési kerete, hatékonyabb és gazdaságosan képes az ellátó funkciók, kielégítő nagyságú és hatásfokú objektumai révén, a lakosság növekvő szükségleteit fokozódó mértékben kielégíteni.

Másrésről azonban a nagyközpontos mezőgazdasági üzem — a lakóhelynek zömmel egy központban való kiépítésével — erőteljesen megnöveli a munkába való kijárást a munkahelynek a lakóhelyből történő naponkénti felkeresését. Ez természetesen a legkényesebb elérhetőséget biztosító ingatlanok fenntartását, ehhez kapcsolódóan az ezt biztosító korszerű úthálózatnak tervszerű kiépítését, illetőleg üzemeltetését vonja maga után.

Azzal, hogy a mezőgazdasági munkaerő zöme és azok eltartottjai, valamint ehhez kapcsolódóan a kiszolgáló intézményekben dolgozók és azok eltartottjai egyazon településbe, a mezővárosban telepednek meg, tulajdonképpen a mezővárosok túlnőnek a mezőgazdasági települések keretein. Ebben az esetben már tulajdonképpen olyan településsel állunk szemben, amely jellegét tekintve ugyan mezőgazdasági, de amely éppen a foglalkoztatottság részbeni időszakosságával állandóan fokozza a helyi munkaerő felesleget az eddiginél lényegesen nagyobb mértékben. A mezővárosok — s természetesen a mezőgazdasági településszórványok — problémájának megoldása elválaszthatatlan a mezővárosoknak a mezőgazdaságon kívüli egyéb termelői funkciók megtelepítésétől.

Ebből adódóan az ERDEI akadémikus által felvetett kérdés kettős vonatkozásban igényel további különleges vizsgáldást. Egyrészt a mezőváros mint mezőgazdasági termelőüzem és mint lakótelep milyen feltételek között képes racionálisan kielégíteni mind a mezőgazdasági termelő tevékenység, mind pedig a lakosság növekvő szükségletei támasztotta követelményeket? Másrészt milyen reális feltételei vannak az említett mezővárosok más termelői funkciókkal való ellátásának?

A feladat kettős jellegéből adódik, hogy a felvetett kérdések megoldásában különböző szervek érdekeltek. Az első probléma — jellegéből adódóan — számos tudományág gyümölcsöző együttműködését tételezi fel. Agrárszakemberek, közgazdászok, gazdasági geográfusok, városrendezők, városrendezők stb. együttes munkájával, számos megalapozó számításokkal igazolni lehetne a felvetett kérdés megoldásának realitását.

A második feladat népgazdasági feladat. Abból az alapelvből kiindulva, hogy termelő beruházásainkat koncentráljuk, elsősorban a már meglévő városaink továbbfejlesztése hosszútávlatú népgazdasági tervek jelenlegi elképzelései alapján — reálisan megoldható feladattá válik. Elsősorban a már meglévő városaink részben új ipari termelőüzemek-

kel való fejlesztésével, részben egyéb munkahelyek létesítésével, mindenekelőtt pedig ellátó funkcióiknak eddigénél lényegesen magasabb színvonalra való növelése útján.

A kérdéssel kapcsolatosan eddig lefolyt viták máris gazdag anyagot szolgáltatnak a gyakorlati szervek számára. Kívánatos volna, ha a geográfusok az eddigénél aktívabban kapcsolódnának be a felmerült kérdések vitájába.

DIE STADTENTWICKLUNGSPROBLEME DER UNGARISCHEN TIEFLÄNDISCHEN MARKTFLECKEN

Ferenc Erdei

Zusammenfassung

Der Verfasser geht davon aus, dass die *Agrarstadt* in unserem Zeitalter — auf der Basis der sozialistischen landwirtschaftlichen Grossbetrieben —, sich in eine historische Möglichkeit verwandelt, daher werden die Probleme der zukünftigen landwirtschaftlichen Ansiedlungen, von den Stadtentwicklungsproblemen der sich historisch entfaltenden Marktflecken der ungarischen Tiefebene representiert.

Diese Frage wird vom Verfasser zunächst aus dem *Gesichtspunkte der landwirtschaftlichen Entwicklung* betrachtet und so gelangt er in dieser Beziehung zu den folgenden Feststellungen:

1. Die Hauptrichtungen der *technischen Entwicklung der landwirtschaftlichen Produktion* sind, wie folgt:

— die Zahl der lebendigen Arbeitskräften vermindert sich an den Produktionsstellen;

— der Umsatz der verbrauchten Materialien und Produkten nimmt zu;

— Die Produktionsvorgänge nehmen eine industrielle Gepräge auf;

2. Die Struktur der Produktion verändert sich *im Zeichen der Spezialisierung und Konzentration* :

— das Profil der Produktion verengert sich in den einzelnen Betrieben und Produktionsgebieten;

— die Produktion der Grossbetrieben wird grösstenteils Warenproduktion;

— in den Städten kommt ein grösserer Warenumsatz weniger Sorten zustande;

— die Verarbeitungstätigkeit, welche sich in den Städten konzentriert, vermindert sich an den landwirtschaftlichen Produktionsstellen.

3. Der landwirtschaftliche Wohnort und der Arbeitsplatz trennen sich, und der Wohnort wird auf das Innengebiet der Städte konzentriert;

— Am Wohnort wird die Gespannhaltung eingestellt und vermindert sich die Rindhaltung, doch besteht die Geflügel- und Schweinezucht noch auf eine längere Perspektive;

— der Wohnortscharakter der Einzelhöfen verschwindet;

— in den einzelnen Meierhöfen werden höchstens Bereitschaftwohnungen nötig sein.

4. Die *landwirtschaftliche Arbeitsstelle* wird an dem äusserlichen Bereich des Wohnortes, im Gebiet der Wirtschaftsanlagen (verlegt):

— die wirtschaftliche Funktionen der bisherigen Einzelhöfen konzentrieren sich in den Meierhöfen, während das Innengebiet sich immer mehr — perspektivisch und im ganzen — zu einem Wohnort entwickelt;

— es soll aber für eine nähere Perspektive nicht ausser Acht gelassen werden, dass es mit einer verhältnismässig grossen Produktion der individuellen Wirtschaft gerechnet werden muss.

Auf Grund dieser Feststellungen skizziert der Verfasser *die allgemeine Richtung der Entwicklung, wie folgt* :

Die landwirtschaftliche Bevölkerung konzentriert sich in den grösseren Wohnsiedlungen, die Einzelhöfe verschwinden, die Kleindörfer werden entweder langsam verschwinden, oder entwickeln sich auf eine entsprechende rationelle Grösse. Als Ergebnis dieser Entwicklung, können die Ansiedlungen des Landes in den folgenden Typen eingereiht werden:

— Gross- und Mittelstädte mit industriellen und dienstleistenden Funktionen;

— Kleinstädte mit industriellen, dienstleistenden und landwirtschaftlichen Funktionen;

— industrielle Ansiedlungen (15—20 000 Einwohner), mit fortgeschrittenen Dienstleistungen;

— landwirtschaftliche Ansiedlungen (mindestens 10 000 Einwohner) von ungefähr 30 000 Kat. Joch Grundflächen, mit fortgeschrittenen Dienstleistungen;

— kleinere Zusatz-Siedlungen.

In dem nächstfolgenden Teil gibt der Aufsatz einen Umriss über *die historische Entwicklung der Marktflecken der ungarischen Tiefebene* und daraus wird der Schluss gezogen, dass in diesen Marktflecken *auch noch zur Zeit bemerkenswerte historische Ansiedlungsformen sich entwickelten*. Diese sind, wie folgt:

— kleinere Grundstücke auf dem Innengebiet, ohne Wirtschaftshöfe, mit engen Wohnstrassen;

— Gärten in der Umgebung der Städten (Ställe, Speicher usw.);

— der Hausgarten befindet sich nicht auf dem Wohngrundstück, sondern ausser der Stadt.

Nach alledem zieht der Verfasser *in Anbetracht der Stadtentwicklung* folgende Schlussfolgerungen:

1. Die Höchstgrenze einer landwirtschaftlichen Wohnstadt von einem Gebiet von ungefähr 30—50 000 Kat. Joch sind 20—30 000 Einwohner. Eine grössere Ansiedlung als diese, konnte nur durch städtische Funktionen (Verwaltung, Kultur, Handel usw.), oder durch die Entwicklung der Industrie zustande gebracht werden.

2. Die allgemeine Stadtregelungspläne müssen auch auf *die Gärten in der Umgebung der Stadt*, als auf ebenfalls organische Stadteile ausgebreitet werden.

3. *Die Fragen der Stadtplanung landwirtschaftlicher Städte* sind:

— die Ausbildung eines stadtmässigen Wohngebietes von mindestens 100 Person/Ha. Bevölkerungsdichte, auf welchen für eine gewisse Dauer noch eine individuelle Wirtschaft zu führen möglich ist;

— die für die landwirtschaftliche Produktion notwendige Lager- und Verpackungsräume, Sammelplätze, die Anlagen für die Vorbereitung von Halb- und Endprodukten usw. sollen in dem industriellen Bereich der Städte untergebracht werden.

— Im Stadtzentrum sollen entsprechende Plätze für die administrative und kulturelle Bauten der LPG eventuell für eine damit verbundene Grosshandel-Warenmustersausstellungshalle, gesichert werden.